

II. POGLĄDY I OPINIE

JERZY CZAJKOWSKI

Sanok

À PROPOS HAZELIUSA I SKANSENU

W 87. tomie „Ludu” ukazał się artykuł Waldemara Kopczyńskiego mający stanowić zarys biografii Artura Hazeliusa, twórcy Muzeum Nordycznego i Skansenu w Sztokholmie¹. Była po temu okazja, bowiem w 2001 roku upłynęło 100 lat od chwili jego śmierci.

Autor podzielił artykuł na 3 rozdziały, przy czym tytuł pierwszego rozdziału jest nieco prowokujący: „Artur Hazelius nieznany w Polsce?”. Chciałoby się zapytać, komu nieznany i w jakim zakresie. Chyba nie Autorowi, który pretenduje do miana znawcy problemu. A zatem...? O Hazeliusie zwykle mówimy, czy piszemy w kategoriach literatury popularnej, czasami popularno–naukowej. Wynika to z charakteru opracowań, którym niekiedy nie można doczepić etykiety publikacji naukowej, a także bogactwa literatury, która towarzyszy większości publikowanych prac z zakresu muzealnictwa skansenowskiego, odpowiednio je też kwalifikując. Upływ czasu powoduje, że prace się starzeją, że do pewnych poglądów, szczególnie historycznych, musimy wprowadzać korekty, ale nie dyskwalifikuje to dotychczasowych opracowań². Przeszarżała bibliografia zawsze pozostaje źródłem, szczególnie, gdy nie dysponujemy nowszą³.

¹ W. Kopczyński, *Artur Immanuel Hazelius (1833–1901) — twórca Nordiska museet i Skansenu w Sztokholmie. Kształtowanie podstaw instytucjonalnych w muzealnictwie etnograficznym Szwecji w drugiej połowie XIX wieku*, „Lud”, t. 87, 2003, s. 63–82.

² Np. *Muzea skansenowskie w Polsce*, red. F. Midura, Biblioteka MNR w Szreniawie, Poznań 1979, ss. 270. *Open–Air Museums in Poland*, red. J. Czajkowski, Biblioteka MNR w Szreniawie i MBL w Sanoku, Poznań 1981, ss. 314; J. Czajkowski, *Muzea na wolnym powietrzu w Europie*, Rzeszów–Sanok 1984, ss. 432.

³ Tamże, oraz: A. Spiss, *Muzea etnograficzne na wolnym powietrzu w Europie*, Ośrodek Dokumentacji Zabytków. Biblioteka Muzealnictwa i Ochrony Zabytków, Seria C, *Studia i Materiały* — t. II, Warszawa 1985.

Ryc. 1. Artur Hazelius. Rysunek N. Kjellberga (Nordiska museet). Wg Gösta Berg, *Karlin und Hazelius*, 1986.

Większość autorów w sposób ogólnikowy i schematyczny traktuje początki idei muzealnictwa na wolnym powietrzu, powtarzając bezkrytycznie pewne wiadomości. Zwykle są one ograniczone do minimum, ale w opracowaniach, które nie mają charakteru historycznego, nie są wymagane ani konieczne. Wymieniając nazwisko twórcy pierwszego Skansenu w Europie i okoliczności jego powstania, wprowadzamy czytelnika, czy też osobę zwiedzającą jakieś muzeum na wolnym powietrzu, w tak zwaną atmosferę epoki. Jest jednak oczywiste, że im bardziej oddalamy się w czasie od pewnych zdarzeń, tym mniej i rzadziej o nich mówimy. Czasem jest to potrzebne, aby lepiej lub słuszniej ocenić miejsce, zdarzenia czy ludzi. Dotyczy to również dr. Artura Hazeliusa (Ryc.1). W tym przypadku nie potrzebujemy dokonywać oceny działalności

ści, bowiem świadczy o tym ogólnościowy prąd kulturotwórczy, któremu On nadał bieg. Powinniśmy natomiast poznać wszystkie realia, które towarzyszyły narodzinom idei i jej rozwojowi. Hazeliusowi — jak można sądzić — na pewno nie zaświtała nawet myśl, że muzeum, któremu dał początek, będzie rocznie gościć przeszło dwa miliony zwiedzających⁴, zapewne nie sądził też, iż konkretne działanie, jakiego się podjął, zamieni się w ideę o wartościach humanistycznych w globalnych rozmiarach, którą w samej Europie realizuje się w przeszło 2200 wsiach i miastach oraz w dużej, nieznanej liczbie miejscowości na wszystkich kontynentach⁵.

Przeszło 20 lat temu napisałem, że „nie wiemy, czy i na jakie trudności natrafił Hazelius w realizacji swojego pomysłu”. I nadal podtrzymuję to twierdzenie⁶, chociaż może nie w całej rozciągłości, bowiem dziś wiedza na tematy skansenowskie jest znacznie bogatsza. Wiadomo powszechnie, że w archiwum Nordiska museet w Sztokholmie są różne dokumenty, ale ich studiowanie w szwedzkim archiwum dostępne jest jedynie dla wybrańców. Bliskie podjęcie się — jeśli

⁴ *Boken om Skansen*, red. N.E. Baehrendtz, Stockholm 1980, s. 242–247.

⁵ J. Czajkowski, *Muzea...*, op. cit., s. 20, 313–329.

⁶ Sam Hazelius nie krył się z trudnościami, zwłaszcza finansowymi, bowiem bazował na prywatnych fundacjach i donacjach.

dobrze rozumiem słowa Waldemara Kopczyńskiego⁷ — takiej kwerendy dobrze rokuje polskiej skansenologii. Szkoda, że już w 87. tomie „Ludu” nie znalazło się miejsce dla kilku interesujących dokumentów, choćby wykazy podróży po kraju i po całej Skandynawii, o których Autor wzmiankuje w sposób zupełnie ogólny lub zapisane wrażenia Hazeliusa ze spotkań z ludźmi, z pobytu na światowych wystawach itp. Bardzo użyteczne byłoby wykorzystanie materiałów zebranych w pracy Arvida Bäckströma, której nie znałem wcześniej, a jest ona kopalnią wiedzy o działaniach Hazeliusa w ciągu całego 1891 roku⁸. Pomijam fakt, że pomogłaby lepiej zrozumieć osobowość Hazeliusa, ale istotna jest ze względu na problematykę czasu powstania samej koncepcji idei, o której mówimy. Doskonałą charakterystykę znajdujemy też w znanej Autorowi pracy Bringéusa⁹, który przytacza między innymi wypowiedź Hazeliusa z 1898 roku na temat muzeum na wolnym powietrzu¹⁰. Warto też wziąć pod uwagę słowa Bengtssona¹¹, odszukać źródło jego informacji i ewentualnie wyjaśnić tę kwestię, tak jak i szczegóły techniczne, dokumentacyjne i finansowe związane z przenoszeniem pierwszych obiektów. Jeśli Autor — poprzez swoje studia archiwalne — pomoże je zrozumieć, wówczas nie będzie podstaw do pisania, że [dotychczas!] nieznane są trudności towarzyszące akcjom przejmowania i translokacji budynków do muzeum¹², a ogólnoeuropejskiej muzeologii dostarczone będą historyczne dowody na przebieg prac w początkowym okresie. Każdy organizator muzeum na wolnym powietrzu napotyka na różne trudności, o czym się przekonujemy, gdy rozpoczynamy realizację takiej placówki.

Stwierdzenie, że z listów, notatek i wspomnień „dowiadujemy się szczegółowo o planach i realizacji Skansenu” (s. 63) nabiera cech realnych wtedy, gdy dotyczy określonych prac. Sam Autor zwraca uwagę na „troskę i zarazem obawy o powstanie Skansenu” (s. 75), wyrażone w liście Hazeliusa publikowanym przez F. Bööka¹³. W innym miejscu stwierdza też, że „zakup terenu pod muzeum Skansen nie był przedsięwzięciem łatwym” (s. 76). W związku z tym nie ma przesady, jeśli się informuje, że trudności musiały mieć miejsce, szczególnie przy całkowicie eksperymentalnej organizacji obiektu.

⁷ Aby uniknąć ewentualnych nieporozumień będę dalej używał określenia: Autor.

⁸ A. Bäckström, „*Låt dina portar up*” *Glimtar av Skansen under Födelseåret*, „Fataburen”. Nordiska museets och Skansens Årsbok, Stockholm 1942, s. 109–128.

⁹ N.-A. Bringéus, *Artur Hazelius och Nordiska museet*, „Fataburen”, 1972, Uddevallas, s. 7–30.

¹⁰ Ibidem, s. 20.

¹¹ J. Czajkowski, *Muzea...*, s. 16, przyp. 21. — Bengt Bengtsson, dyrektor „Kulturen” w Lund w 1965, w tymże roku z okazji otwarcia „Das Schleswig-Holsteinische Freilichtmuseum” wygłosił referat *Ursprung und Idee des europäischen Freilichtmuseums*, opublikowany w „Berichte aus dem Schleswig-Holsteinischen Freilichtmuseums”, Heft 3–4, Neumünster 1967, s. 3–14.

¹² Myślę, że wszyscy organizatorzy muzeów na wolnym powietrzu potrafią zrozumieć trudności związane z organizacją i budową muzeum.

¹³ F. Böök, *Artur Hazelius. En levnadsteckning*, Stockholm 1923. Cyt. za W. Kopczyńskim, op. cit., s. 75.

W rozpowszechnianiu idei Hazeliusa od samego początku ważną rolę odgrywały informacje przekazywane przez popularne gazety i różne czasopisma, zarówno w Polsce, jak i za granicą. Nie słyszałem jednak, aby ktoś podjął się trudu zebrania i oceny wartości takiego materiału. Należy się liczyć z dużymi trudnościami, chcąc np. w Szczecinie znaleźć stuletnie gazety z Krakowa, Lwowa czy Warszawy. Napomykam jednak o tym, bowiem warto i trzeba pamiętać, że u nas pisano na ten temat od początku XX wieku¹⁴. Nie zawsze to, co było publikowane w gazetach lub czasopismach należy uznawać za literaturę „niefachową”, a jeśli nawet, to nie można jednak jej nie dostrzegać i nie doceniać, bowiem dzięki gazutowym artykułom popularyzowano problem ochrony zabytków budownictwa, w tym również potrzebę tworzenia muzeów na wzór sztokholmskiego Skansenu. Jest to uwaga ogólna i w żadnym razie nie odnosi się do Autora.

Piszący nieraz popełniają błędy, szczególnie, gdy nie korzystają z bezpośrednich źródeł. Autor ma więc rację, zauważając, iż śp. Andrzej Gólski o 10 lat przyspieszył śmierć Hazeliusa¹⁵. Nawet przy dużej dozie dobrej woli nie można tego szczegółu uznać za pomyłkę. Brak przypisu uniemożliwia jednak, zarówno Autorowi jak i mnie, wyszukanie źródła, a w żadnym ze znanych polskich i zagranicznych wydawnictw nie znajdujemy takiego lapsusu.

Lektura opracowania A. Gólskiego nie nasunęła Autorowi żadnych innych zastrzeżeń, gdyż w gruncie rzeczy jest to popularny, ale dobrze napisany artykuł. Oparł się on m.in. na znacznie wcześniej opublikowanej pracy Kazimierza Zawistowicz-Adamskiej¹⁶, skąd przeniósł informację do swego opracowania o zakupie pierwszego obiektu „w miejscowości Mora”¹⁷. Ten szczegół w pracy Gólskiego Autor pominął milczeniem, aby tym silniej uwypuklić, że to ja właśnie wprowadzam „nieściste nazewnictwo”, bowiem — jak pisze — „Mora to nie nazwa farmy, to nazwa miejscowości!”¹⁸. Ja w istocie napisałem „...zakupił Hazelius farmę Mora...”¹⁹. Jeśli jest tu błąd, to przypatrzmy się, jak funkcjonował ten błędny termin w naszej, i nie tylko, literaturze przedwojennej, a nawet po II wojnie światowej. St.M. Sawicka (przyp. 12) w doskonałym merytorycznie opracowaniu pisała, że Hazelius zebrał potrzebne fundusze „...by zakupić w r. 1885 kilka budyn-

¹⁴ Np. J. Petrażycka-Tomicka, *Szkice skandynawskie*, Lwów 1913, s. 18–36 (precyzyjne opisy muzeów w Sztokholmie, Oslo i Lyngby); M. Flasiński, *Muzeum Północne i Skansen w Sztokholmie*, „Młoda Polska” nr 24, 1924, s. 3–4; M. Morelowski, *Kraków i „Skansen”*, „Czas” nr 136 i 137 z dn. 17 i 19 VI 1927; T. Seweryn, *Wzorowe osiedla muzealne*, „Kurier Literacko-Naukowy” nr 29, z dn. 18 VII 1927; St.M. Sawicka, *Skansen — Szwecja w miniaturze*, „Arkady”, R. V, Warszawa 1939, styczeń nr 1, s. 31–41.

¹⁵ A. Gólski, *Zarys historyczny powstania muzeów skansenowskich w Europie i ich klasyfikacja*, w: *Muzea skansenowskie w Polsce*, Poznań 1972, s. 18.

¹⁶ K. Zawistowicz-Adamska, *Park etnograficzny — muzeum pod otwartym niebem*, „Łódzkie Studia Etnograficzne”, t. I, Łódź 1959, s. 7–19.

¹⁷ Ibidem, s. 17, Gólski op. cit., s. 8.

¹⁸ W. Kopczyński, s. 64.

¹⁹ J. Czajkowski, op. cit., s. 254.

ków... w fermie (!) Mora w Dalekarlii”, ale w podpisie pod zdjęciem podała: „Podwórzec fermy z Mora...”²⁰. Jeszcze w 1957 roku Natalia Czechowiczowa odnotowała, cyt.: „W r. 1885 Hazelius, dzięki poparciu społeczeństwa, miał możliwość sprowadzić do Djurgardenu części zabytkowej fermy Mora...”²¹. Być może, iż Autorowi nie dane było zapoznać się z tym opracowaniem, bo inaczej dostrzegłby, że w jednym zdaniu jest kilka błędów. Natomiast korzystając z opracowania Alfreda Zaręby, Autor również przeoczył, co napisał on przed pół wiekiem, a mianowicie, iż Hazelius kupił „...chatę z miejscowości Mora w środkowej Szwecji...”²². Do A. Zaręby wrócimy jeszcze niżej.

Przyjrzyjmy się także temu, co znajdujemy w opracowaniach szwedzkich, również w wydawnictwach publikowanych w Szwecji w języku niemieckim i angielskim. W przewodniku w języku niemieckim: „Moragarden. Der Morahof ist aus Häusern der Gegend von Mora... zusammengestellt. Der Hof hat zwei ohnhäuser eines für den Bauern, das sogenannte Morahaus...”²³, a w innym przewodniku do tych samych słów dodano: „...aus dem Dorf Östnor (das erste Gebäuden Skansens...)”²⁴. Przewodnik w języku angielskim na s. 5–6: „In...1891...The Mora farmhouse was moved...”²⁵. W popularnym opracowaniu monograficznym w języku angielskim czytamy: „The Mora farm is made up of buildings... from the parish of Mora” (s. 2), a dalej „The farmhouse of the Mora farm comes from Bulla’s farm in the village of Östnor... 4 kilometres north-west of Mora” (s. 3), a pod koniec (s. 21) czytamy: „The house from Mora, known in literature as the «Mora cottage» (*Morastugan*) was moved from Bulla’s farm in the village of Östnor...”²⁶. Podobne informacje znajdujemy w źródłowym wydawnictwie *Skansens hus och gardar*²⁷ (s. 343 i n.), zaś w dziele redagowanym przez Nilsa Erika Baehrendtza, na którego Autor się powołuje, jeden z akapitów zaczyna się od słów: „Östnorsstugan, eller Morastugan”²⁸, a według słownika szwedzkie *eller* oznacza polskie *albo*.

Osada Östnor wymieniona została również przez wybitnego znawcę muzealnictwa skansenowskiego w Szwecji, Rolanda Anderssona, w jego monografii o muzeach na wolnym powietrzu w Dalarna²⁹. Autor nie powołuje się jednak na tę monografię, gdzie na s. 10 czytamy: „1891 öppnades Skansen. Hit hade da en

²⁰ St.M. Sawicka, s. 32, 39 i n.

²¹ N. Czechowiczowa, *Z dziejów skansenu w Polsce*, „Muzealnictwo”, 1957, nr 6, s. 10.

²² A. Zaręba, *Uwagi o muzeach skandynawskich*, „Lud”, t. 41, cz. 2, 1954, s. 1139.

²³ *Skansen Gebäude und Tiere ein kurzer Führer*, Stockholm 1974, s. 21.

²⁴ *Skansen*, Halmstad 1991, s. 22.

²⁵ A. Biörnstad, *Skansen Stockholm Sweden*, Boras 1991.

²⁶ M. Rehnberg, *The Mora farm*, M. Janson ed., Stockholm 1975, ss. 24.

²⁷ I. Arnö-Berg, A. Biörnstad (red), wyd. Nordiska museet Skansen, Jököping 1980, ss. 944.

²⁸ N.E. Baehrendtz (red.), *Boken om Skansen*, 1980, s. 27. A. Biörnstad, *Skansen Stockholm Sweden*, Boras 1991. M. Rehnberg, ss. 24.

²⁹ R. Andersson, *Hembygdsgardar Dalarna*, Falun 1978, ss. 206.

stuga fran Östnor i Mora flyttats och inretts”³⁰. Dodajmy jeszcze, że w artykule opublikowanym w Polsce w 1985 roku na temat muzeów w Dalarna tenże Roland Andersson napisał o otwarciu Skansenu i dodał: „Unter den Häusern gab es ein einfaches Haus aus Mora in Dalarna...”³¹. Z wielu innych wybieram jeszcze artykuł dyrektora muzeum „Kulturen” w Lund, Bengta Bengtssona, który pisał w 1965 roku: „Der erste Einkauf wurde im Jahre 1885 vollzogen, als ein Wohnhaus von Mora in Dalecarlia gekauft wurde”³². Z tej właśnie pracy przejąłem nazwę wsi Mora.

Sądzę, że porównanie sporej garści szczegółów wyjaśnia wszystko, zwłaszcza gdy uwzględnimy to, co Autor pisze (s. 75), że sam Hazelius pewnego razu powiedział do idącego z nim Holmströma: „Popatrz! Tutaj będziemy mieć **chalupę z Mora**, tutaj z Blekinge, a tam z Bollnäs”³³ (podkreśl. moje).

W świetle powyższych danych zarzut o wprowadzaniu przeze mnie nieściślego nazewnictwa należy traktować co najwyżej dyskusyjnie. Dobrze byłoby zaś wyjaśnić, że Mora była starą wsią kościelną i że była w niej gmina administracyjna, stąd prawdopodobnie dwoistość znaczenia. Obserwujemy to również w innych miejscowościach Szwecji. Dodajmy, że w samej Mora powstało w 1905 roku. Stowarzyszenie „Przyjaciół rodzimej kultury w Mora” założone przez Andersa Zorna i jego żonę imieniem Emma³⁴. Umożliwiło to zorganizowanie w Mora w latach 1911–1919 i 1929–1930 muzeum na wolnym powietrzu. Znajduje się tam 39 obiektów przeniesionych z całej parafii. Ponadto 4 bardzo stare obiekty objęto opieką *in situ*³⁵.

W jednym wypadku Autor odwołuje się do archiwum sztokholmskiego, wspominając o pamiętniku z podróży (s. 68) z opisem zagrody wiejskiej. Poza tym wszystkie fakty w artykule Autora — interesujące zresztą i pożyteczne — zostały zaczerpnięte wyłącznie z literatury, którą jednak należałoby rozszerzyć. Jedną z istotnych pozycji, które powinny się tu znaleźć, jest — wspomniana już — praca B. Bengtssona³⁶, w której znajdujemy wspomnienia o marzeniach, jakie miał mieć Hazelius, rozmawiając z przyjaciółmi. Trudno rozstrzygnąć, w jakim stopniu jest to materiał wiarygodny, brak bowiem źródła. Inny wybitny znawca, Gösta Berg ze Sztokholmu, opublikował wyśmienity artykuł o Karlinie i Hazeliusie³⁷. Zawiera on wiele szczegółów dotyczących biografii Artura Hazeliusa, m.in. sto-

³⁰ Ibidem, s. 10.

³¹ R. Andersson, *Freilichtmuseen in Dalarna (Schweden)*, „Acta Scansenologica”, t. 4, Sanok 1986, s. 67.

³² B. Bengtsson, op. cit., s. 6.

³³ W. Kopczyński, op. cit., s. 75.

³⁴ R. Andersson, *Freilichtmuseen...*, op. cit., s. 68.

³⁵ R. Andersson, *Hembygdsgårdar...*, op. cit., s. 124–129. G. Boëthius, *Vägledning för besökande i Zorns Gammelgård på skeriol*, bmd, ss. 23.

³⁶ *Ursprung und Idee des europäischen Freilichtmuseums*, „Berichte aus dem Schleswig-Holsteinischen Freilichtmuseum”, 1967, z. 3–4.

³⁷ G. Berg, *Karlin und Hazelius*, „Acta Scansenologica”, t. 4, Sanok 1986, s. 9–23.

sunków rodzinnych i szkolno–uniwersyteckich, planów muzealnych w ogóle, a także uwag o muzeum na wolnym powietrzu³⁸. Obaj z Karlinem często kontaktowali się ze sobą.

Z literatury duńskiej godny polecenia i łatwo dostępny jest artykuł Holgera Rasmussena³⁹ oraz duże i bardzo dobre opracowanie Petera Michelsena o głównym duńskim muzeum na wolnym powietrzu⁴⁰. Uwzględnienie historii tegoż muzeum jest szczególnie ważne, bowiem jego twórca, Bernhard Olsen, spotykał się z Hazeliusem i też rościł sobie prawa do palmy pierwszeństwa w realizacji idei muzeów na wolnym powietrzu. Jest to bardzo wdzięczny temat do ostatecznego wyjaśnienia w naszej literaturze naukowej. Powyższe nazwiska i tytuły są tylko przykładowe.

Wiele bardzo wczesnych szczegółów odnoszących się do początków kształtowania się idei muzealnictwa na wolnym powietrzu znacznie wyprzedza okres, kiedy zaczęto o tym myśleć realistycznie, dyskutować, a następnie działać. Odkrywcze to nie jest, bo historycy muzealnictwa wiedzą o tym od dawna⁴¹. Niezrozumiałe natomiast jest, co Autor ma na myśli, mówiąc o wpływie „okresu wielkiego przełomu w technikach tworzenia obrazu” (s. 64). Ta górnolotnie sformułowana myśl nie wiąże się bezpośrednio ani z Janem (!) Bujakiem⁴², ani z realizacją idei Hazeliusa. Chyba, że się znowu myślę.

Jeśli już wspominałem o tej drobnej pomyłce z imieniem Jana Bujaka, przychodzi mi na myśl potrzeba sprostowania, również omyłkowo podanego przez Autora, nazwiska Bogdana Tretera (zmienionego na B. Tretet), który był autorem niewielkiego opracowania o *Muzeach pod otwartym niebem* (s. 195–203)⁴³. Śluszna uwaga, że w artykule mylnie podano, iż Hazelius był lekarzem, nie może jednak odnosić się do Tretera, bowiem Autor przeoczył przypis nr 1 na s. 197, w którym wyraźnie zaznaczono, że „Początek tego rozdziału aż do nin. odnośnika pochodzi od Redakcji”. Błąd jest istotny, ale kto go zrobił — nie wiadomo.

Z pewnym zdziwieniem przeczytałem fragment (s. 64), że M. Pokropek w swojej pracy „niewiele uwagi poświęca” zasługom Hazeliusa⁴⁴. Zapewne nie warto polemizować, ale — moim zdaniem — profesor Pokropek nie pisał o dokonaniach Artura Hazeliusa, lecz o polskim budownictwie drewnianym i w tym kontekście nie można by mieć mu za złe, gdyby w ogóle nie wspomniał nazwiska twórcy Skansenu. Sądzę, że Autor nie przeczytał do końca akapitu, gdzie ten

³⁸ Ibidem, s. 14–16.

³⁹ H. Rasmussen, *Przyczynek do historii nordyckich muzeów etnograficznych i na otwartym powietrzu*, ibidem, s. 29–41.

⁴⁰ P. Michelsen, *Frilandsmuseet. The Danish Museum Village at Sorgenfri*, The National Museum of Denmark 1973, ss. 238.

⁴¹ Np. J. Berg, *Dråktdockor — Hazelius' och andras*, „Fataburen”, Uddevalla 1980, s. 9–37.

⁴² Autor ma na myśli Jana Bujaka (a nie A. Bujaka), który opublikował *Muzealnictwo etnograficzne w Polsce (do roku 1939)*, ZNUJ, *Prace Etnograficzne* nr 8, Warszawa–Kraków 1975.

⁴³ *Muzealnictwo*, red. S. Komornicki i T. Dobrowolski, Kraków 1947.

⁴⁴ M. Pokropek, *Budownictwo ludowe w Polsce*, Warszawa 1976, s. 138.

wybitny znawca budownictwa, sztuki i kultury ludowej napisał: „Muzeum to (chodzi o Skansen — J.C.) dało także (!— J.C.) początek świadomej i celowej działalności na polu ochrony zabytków architektury przez przenoszenie obiektów na teren muzeów, zabezpieczanie ich przed zniszczeniem, a nadto udostępnianie zwiedzającym”.

— Czyż może być większa pochwała Człowieka i jego Dzieła?

W obszernym opracowaniu Anny Drzewieckiej–Banaszek na temat etnologii szwedzkiej Autor nie znalazł nic godnego uwagi, co może być zrozumiałe, bowiem problem Skansenu nie był dla niej tematem zasadniczym, natomiast zauważył, i słusznie, że „w roku 1890 Hazelius założył muzeum pod gołym niebem — Skansen...”⁴⁵. Należy przyznać rację Autorowi, bowiem dopiero w następnym roku nastąpił zakup terenu, przeniesienie pierwszych budynków i otwarcie nowej placówki. Jednak istnieje błąd w pracy, który uszedł uwagi Autora lub przeszedł on nad nim do porządku dziennego. Otóż na s.73 A. Drzewiecka jeszcze raz pisze: „Przy Nordiska Museet zostało zorganizowane w 1881 r. [...] muzeum na otwartym powietrzu — Skansen...”. Jest to oczywiście chochlik drukarski, ale błąd pozostaje błędem i powinien być zauważany przez wszystkich.

Wracając do Alfreda Zaręby, Autor pisze na s. 64, że Zaręba pisze w swym artykule, iż „terytorialnie Skansen rozrósł się dzięki staraniom następców Hazeliusa”⁴⁶. I dodaje natychmiast od siebie: „To jednak właśnie dzięki staraniom i niebywałemu poświęceniu samego Hazeliusa Skansen poszerzył swój areal” (s. 64). Skonfrontujmy zacytowaną przez Autora wypowiedź Zaręby z jego własnym tekstem. Zaręba pisał: „Skansen [...] staraniem następców Hazeliusa rozrósł się terytorialnie i rozwinął tematycznie”. Już na pierwszy rzut oka widać, że Autor przerobił szyk zdania, a przez odrzucenie dwóch ostatnich słów („rozwinął tematycznie”) wypaczył treść całej wypowiedzi. Jeśli się uwzględni, że Hazelius pozostawił po sobie 22 obiekty, a obecnie jest ich ponad 150, pozostaje nam stwierdzić, że dzięki wysiłkom organizacyjnym i finansowym Hazelius zapewnił potomnym właściwy obszar terenu do pełnej rozbudowy muzeum, którego był pomysłodawcą i twórcą.

Jest kwestią bezdyskusyjną, że Hazelius wykupił w latach 1891, 1892, 1896, 1897, 1898 i 1901 zdecydowaną większość obszaru Skansenu, ale niewielkie fragmenty na obrzeżach nabywano jeszcze w latach 1929, 1934, 1955 i 1979⁴⁷. Tych szczegółów nie ma w pracy Autora, co także jest zrozumiałe, bowiem ogranicza się on do relacji związanej z osobą Artura Hazeliusa, ale czasami powstają przez to niedomówienia.

⁴⁵ A. Drzewiecka–Banaszek, *Etnologia w Szwecji. Zarys rozwoju i współczesna organizacja*, „Lud”, t. 63, 1979, s. 61.

⁴⁶ A. Zaręba, op. cit., s. 1147.

⁴⁷ *Skansens hus och gardar*, op. cit., s. 19, mapa ilustrująca zakup gruntów Skansenu do 1979 r.

Przyjrzyjmy się jeszcze początkowemu rozwojowi Skansenu pod względem przyrostu ilości obiektów, najlepiej w układzie chronologicznym. Jak nas informuje sam Hazelius⁴⁸, pierwsza część terenu została wykupiona 2 marca 1891 roku i natychmiast rozpoczęto prace budowlane⁴⁹, stawiając:

Rok 1891: — Dom chłopski, Morastugan, z Östnor⁵⁰, par. Mora (Dalarna), 1. poł. XVIII w. (ryc. 2/1).

— Dom z Kyrkult (Blekinge), XVII–XVIII w. Jako typ znany w XIV wieku (ryc. 3).

— Dom z Kallmora, par. Orsa (Dalarna), kamieniarza, jednownętrzny, zrębowy, koniec XVIII wieku.

— Dom z Katen (zach. Blekinge), jednownętrzny, z kamieni. Kopia wg wzoru z XIX w.

— Chata węglarza. Kopia.

— Obóz lapoński (Jämtland). Kopie.

Rok 1892: — Dom chłopski zw. Bollnässtugan, z osady Herte, par. Bollnäs (Hälsingland), XVIII wiek.

— Dzwonnica z Hasjö (Jämtland), wolno stojąca, wys. 21 m. Kopia wg oryginału z 1778 roku.

— Wieża nazwana „Bredablick”, zbudowana w 1874–76, zakupiona wraz z częścią terenu muzeum w 1892 roku.

— Szopa na siano (Dalarna).

Rok 1893: — Piętrowy spichlerz z Björkvik, par. Östra Ryd (Östergötland). Kopia, XVII wiek.

Rok 1894: — Szopa zrębowa na siano z Nederkalix (Norrbotten).

— Dzwonnica słupowa z Hällestad (Östergötland), wys. 40,5 m, 1733 rok.

Rok 1895: — Piętrowy budynek zrębowy z Forsa (Hälsingland), do obróbki lnu, 1. poł. XIX wieku.

Rok 1896: — Czworoboczna zagroda z Oktorpe (Halland), XVIII wiek (ryc. 4).

— Altana ogrodowa filozofa Emanuela Swedenborga, Sztokholm, XVIII wiek.

Rok 1897: — Spichlerz z Färnäs (Dalarna), włączony do zagrody Mora, 1595 rok.

Rok 1898: — Dom zrębowy z kamienną stodołą z osady Hornborga (Västergötland).

Rok 1899: — Spichlerz piętrowy z Vensjögle, gm. Virserum (Smaland), koniec XVI wieku.

⁴⁸ A. Hazelius, *Ur Nordiska museets historia*, „Meddelanden från Nordiska museet 1898”, wyd. Artur Hazelius, Stockholm 1900, s. 271–400.

⁴⁹ Ibidem, s. 282, 283.

⁵⁰ Nazwy miejscowości w pierwszym przypadku.

Rok 1900: — Wiatrak z Gamlegarden, gm. Främmestad (Västergötland), 1750 r., przebudowany w 1828 roku.

— Altana ogrodowa z ul. Belmansgatan, Sztokholm, ok. 1700 rok.

Rok 1901: — Spichlerz piętrowy z Vastveit, (Telemark, Norwegia), pocz. XIV wieku.

Jak widać z powyższego zestawienia, w czasie otwarcia muzeum Hazelius udostępnił zwiedzającym dom z Östnor, który wszedł później w skład zagrody z Mora (ryc. 2), dom z Kyrkult (ryc. 3), prezentujący południowo-szwedzką linię rozwojową jednoniętrznego mieszkania (tzw. *ryggasstuga*) ze spichlerzami po bokach⁵¹ oraz jednoniętrzny dom postawiony na terenie Skansenu z głazów polodowcowych, na przykładzie którego pokazano proletariacki sposób budowy w XIX wieku⁵². Szałas: węglarza i lapońskie oraz cały obóz lapoński stanowiły uzupełnienie pierwszej ekspozycji. Ten ostatni znajdujemy na ilustracji umieszczonej w „Ny Illustrerad Tidning” z dnia 31 października 1891 roku, gdzie, oprócz namiotów ze skór, pokazano trzy zrębowe spichlerzyki umieszczone na słupach, wysoko nad ziemią, czółna, a nawet wzgórze ofiarne⁵³.

Zwróćmy uwagę, że zakup terenu pod muzeum, rozbiórka i przewiezienie z dość odległych stron dwóch domów, następnie budowa wszystkich pięciu obiektów musiała się dokonywać w niezwykle szybkim tempie. Dobór obiektów wydaje się dość przypadkowy, tak jakby Hazelius się spieszył. Może chodziło o rzeczywiste opanowanie terenu przez jego zabudowę. Byłoby wielce pożyteczne, gdyby udało się znaleźć wy tłumaczenie tego w archiwum Nordiska museet lub w szwedzkiej literaturze. Autor, powołując się na O. Wetterberga⁵⁴ pisze, że „projekt Skansenu Artura Hazeliusa był iskrą zapalną” w muzealnictwie (s. 76). Jeśli się jednak weźmie pod uwagę, że były różne trudności, że pierwsza ekspozycja nosi cechy przypadkowości, wówczas powstaje pytanie, czy można uznać, że Wetterberga „projekt” odnosi się do dokumentu wyrażonego na papierze, czy raczej był to skonkretyzowany pomysł Hazeliusa. Czy nie słuszniej byłoby rozważyć, że dopiero pokazanie w czasie otwarcia wyposażonych domów z Östnor/Mora, z Kyrkult i obozu lapońskiego z Lapończykami z Kallmora mogło być tą iskrą zapalną, tym bardziej, że Hazelius już wcześniej nie krył swoich planów pokazania kultury Szwecji poprzez ekspozycję muzeologiczną na Skansenie, ale o projekcie studyjnym czy realizacyjnym dotychczas nie posiadamy informacji.

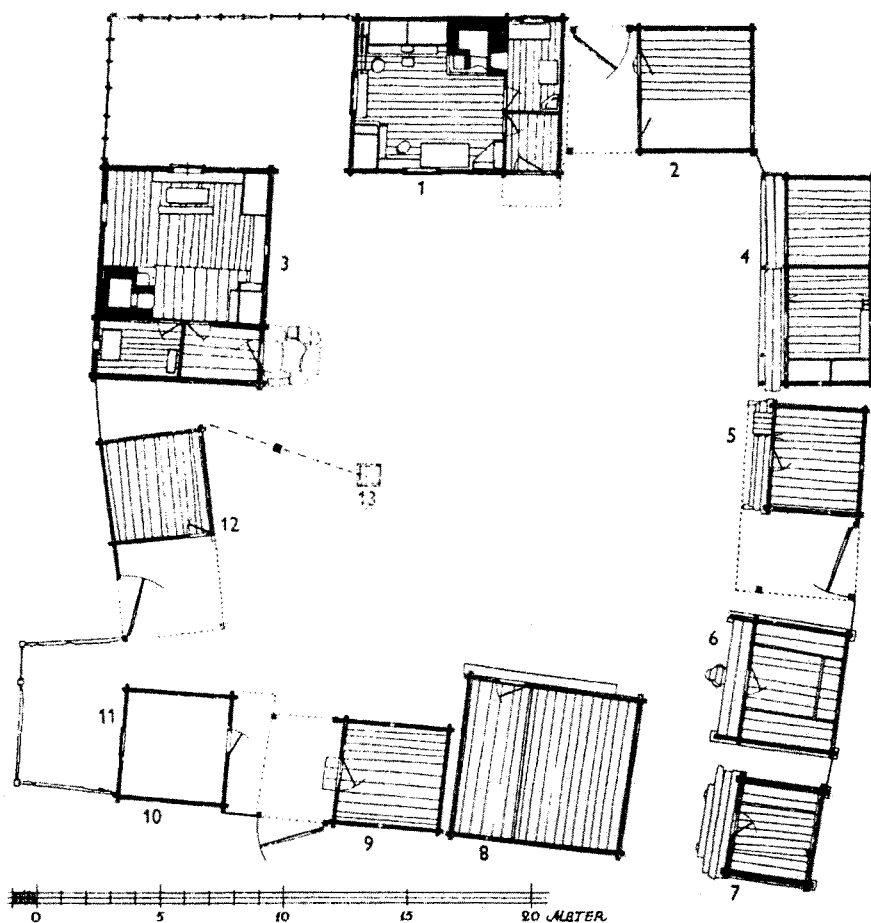
W dalszych latach przenosił Hazelius dużej klasy zabytki, jak np. zagrodę z Oktorp (ryc. 5), spichlerze z Virserum, Färnäs i Vensjögle, a jednocześnie budował kopie spichlerza z Björkvik i dzwonnicy z Hasjö. Z bardzo dużej odległości, z gór Telemarku w Norwegii, przeniósł spichlerz z początku XIV wieku, sprzed

⁵¹ *Skansens hus och gårdar*, op. cit., s. 131–143. Tu z jednej strony jest piętrowy „loft” z izbą letnią na parterze, a po drugiej „loft” gospodarczy, rodzaj komory.

⁵² Ibidem, s. 125.

⁵³ A. Bäckström, op. cit., s. 115, ryc. 2.

⁵⁴ O. Wetterberg, *Samfundet utvecklar byggnadskulturen*, „Bygd och Natur”, 1991.

The Mora farm: 1. the farmhouse from Östnor, 2. stable from Bergkarlås, 3. Back Mats' cottage from Venjan, 4. the house from Malung, 5. storehouse from Bergkarlås, 6. store from Färnäs, 7. store from Säs, 8. barn from Vika, 9. fodder-store from Noret, 10. cowshed from Noret, 11. dung-heap from Noret, 12. storehouse with a cellar from Noret, 13. well from Östnor.

Ryc. 2. Zagroda w Skansenie prezentująca typowy układ obiektów we wsi Mora, Dalarna. Według Arnö-Berg I., A. Björnstad (red), *Skansens hus och gardar*, 1980.

okresu czarnej śmierci, który upatrzył sobie w czasie podróży po Norwegii w 1874 roku⁵⁵, a myślał także o średniowiecznym, norweskim kościele z Borgund⁵⁶. Ta kwestia wiąże się ze skandynawizmem (panskandynawizmem) Hazeliusa⁵⁷ wynikającym z Unii Personalnej Szwecji z Norwegią, na którą w owym czasie wielu Norwegów patrzyło już okiem niechętnym. Idea ta rozwijała się w XIX wieku, ale korzeniami sięgała głęboko w historyczną przeszłość całej Skandynawii⁵⁸. W XIX wieku była ona w Szwecji odpowiednikiem panslawizmu europejskiego, stanowiącego polityczną koncepcję carskiej Rosji. Z informacji Autora⁵⁹ wynika, że w biografii Hazeliusa problem ten może być marginalny, nie mniej — jak sądzę — warto poświęcić mu więcej uwagi.

Zestawienie obiektów przenoszonych przez Hazeliusa rzuca nieco światła tylko na wstępny okres istnienia muzeum. Rozważmy to na przykładzie jednej zagrody i to tej, której miano pojawia się na wielu stronach niniejszego komentarza. Pamiętamy, że Hazelius na pierwszym miejscu wymienił chałupę z Mora, gdy mówił o tym do Holmströma. I tę chałupę, z sąsiedniego Östnor, jako pierwszą przeniósł do muzeum (ryc. 2/1). Pochodzi ona z XVIII wieku. Jest w niej duża izba, sień z boku z wejściem z pola w dłuższej ścianie. W tylnej części sieni jest od początku wydzielona komora z wejściem z izby. Boczna ściana pieca usytuowanego w izbie ogrzewa komorę. Następny obiekt do tej zagrody został przeniesiony dopiero w 1897 roku. Był nim spichlerz z Färnäs (ryc. 2/6) z 1595 roku. Z nieznanых nam przyczyn nastąpiła trzydziestoletnia przerwa w rozbudowie zagrody Mora. Dokończono ją w latach 1926–1930. W tym okresie przeniesiono: stajnię dla koni (ryc. 2/2) i piętrowy loft z 1574 roku (ryc. 2/5) z Bergkarlas, dwuwewnętrzny budynek z Malung z 1585 roku (ryc. 2/4) oraz spichlerz z Säs (ryc. 2/7) z 1589 roku. Wszystkie te budynki tworzą ścianę wschodnią zagrody z bramą w środku. W ścianie południowej jest dwuwewnętrzna stodoła z Vika (ryc. 2/8), obok szopa na siano, przy niej brama i stajnia (ryc. 2/10) — wszystkie z Noret. W ścianie zachodniej jest również brama i podpiwniczony budynek z Noret (ryc. 2/12), a pod kątem prostym do budynku z Östnor ustawiono drugi dom z XVIII wieku. z takim samym programem wnętrza (ryc. 2/3), ale przeniesiony z Knas, parafia Venjan. Opisywana w skrócie zagroda jest odtworzeniem przeciętnej zagrody ze wsi Mora, co też tłumaczy jej muzealną nazwę⁶⁰.

W ostatnich latach dość często debatowano w Polsce, i nie tylko, nad budowaniem kopii obiektów zabytkowych lub odtwarzaniem nieistniejących już budyn-

⁵⁵ *Skansens hus och gardar*, op. cit., s. 505.

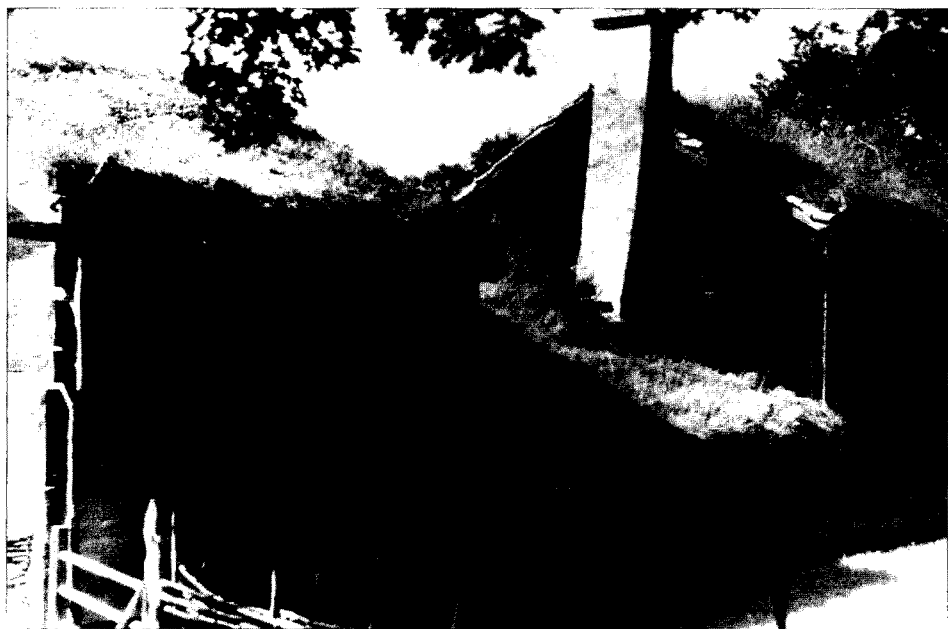
⁵⁶ A. Hazelius, *Ur Nordiska...*, op. cit., s. 282.

⁵⁷ Autor wspomina wprawdzie o „skandynawizmie” Hazeliusa, ale nie tłumaczy istoty rzeczy.

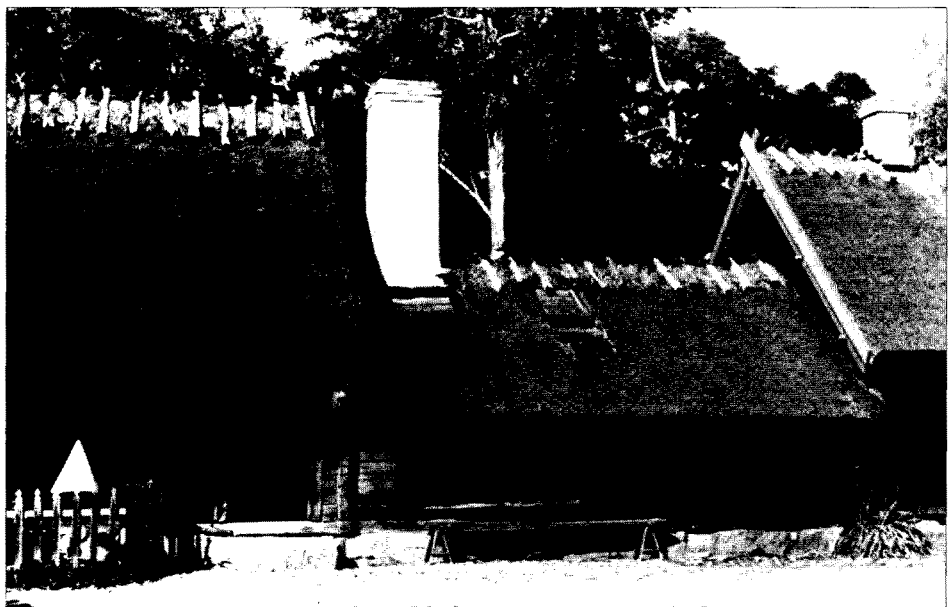
⁵⁸ I. Andersson, *Dzieje Szwecji*, przełożył S. Piekarczyk, Warszawa 1967, s. 71–75.

⁵⁹ W. Kopczyński, op. cit., s. 69.

⁶⁰ A. Bäckström, op. cit., s. 117, w opisie budynku (por. ryc. 3), wykonanym 3 października 1891, czytamy: „Nordiska muséets svenska byggnader på Skansen a Djurgården: Högstuga från Mora. [...] Budynki dla bydła omawia szczegółowo Mats Janson, *Hus för få*, „Fataburen 1986”, *Husdjuren och vi*, s. 175–190.

Ryc. 3. Sztokholm, Skansen. Mieszkalna część zagrody z Kyrkhult, Blekinge, XVII–XVIII wiek.
Fot. J. Czajkowski, 1976.

Ryc. 4. Mieszkalna część zagrody z Oktorp, Halland, XVIII wiek. Fot. J. Czajkowski, 1976.

ków. Jak widać z przedstawionych materiałów, Hazelius od początku traktował jednakowo zabytki w terenie i ich kopie. Świadczą o tym budowane w Skansenie kopie obiektów oryginalnych, mimo że w wielu wsiach musiały w owym czasie jeszcze istnieć analogiczne budynki. W każdym razie wyprzedził on w myśleniu europejskich naśladowców o dobre 50 lat. Warto ten szczegół szerzej wyjaśnić na podstawie odpowiednich materiałów źródłowych⁶¹, jeśli coś na ten temat pozostało po wielkim twórcy, np. dokumentacje techniczne kopiowanych budynków lub teksty opublikowane. Być może problem ten wynikał z założenia programowego, aby na obszarze Skansenu pokazać Szwecję w miniaturze⁶². Tym można tłumaczyć istnienie w Skansenie obiektów odbiegających od tradycyjnej architektury wiejskiej, a także ogrodu zoologicznego, ogrodu różanego ze 150 gatunkami róż, odrębnego ogrodu zielarskiego czy też datowanych kamieni miłowych oraz kamieni z napisami runicznymi⁶³. Duża ilość zieleni, szczególnie różnorodność uprawianych kwiatów, stanowi wybijającą się cechę Skansenu, której podstawę znajdujemy w przemyśleniach Hazeliusa. Uważał on, że ogródki kwiatowe i jarzynowe powinny towarzyszyć budynkom mieszkalnym⁶⁴. Sądzę, że rozwiązania tej kwestii można szukać w opracowaniu pierwszych lat historii Nordycznego Muzeum, autorstwa samego Hazeliusa⁶⁵. Dzieło to nie zostało przez Autora uwzględnione, a stanowi jedno z najważniejszych źródeł do opracowania biografii twórcy Skansenu. Jest tu, między innymi, cały rozdział zatytułowany *Friluftsmuseet på Skansen*⁶⁶, w którym Hazelius omawia problem muzeum na wolnym powietrzu i kolejne zakupy budynków w poszczególnych latach. Na początku rozdziału poinformował, że zakupił dom (*högstuga*) w parafii Mora w 1885 roku, który w 1891 roku został przeniesiony do Skansenu. To osobiste stwierdzenie Hazeliusa jest historycznym udokumentowaniem pomysłu utworzenia muzeum na wolnym powietrzu, chociaż już rok wcześniej (1884) pisał w swoim dzienniku o potrzebie przeniesienia do Sztokholmu dzwonnicy z Hasjö⁶⁷. Również Marta Hofmann z *Norsk Folkemuseum* wskazuje, że w tym właśnie czasie mogła w umyśle Hazeliusa narodzić się myśl stworzenia nowego rodzaju muzeum⁶⁸. Niewykluczone, iż jego autorstwa jest też szwedzka nazwa *friluftsmuseet*, którą już

⁶¹ Por.: B. Stoklund, *Idén om ett friluftsmuseum*, in: „Kulturen 2001”, Lund 2001, s. 10–27.

⁶² Por. St.M. Sawicka, op. cit., (przyp. 12); W. Kopczyński, s. 76; za G. Berg, *Artur Hazelius. Mannen och hans verk*, Stockholm 1933, s. 106.

⁶³ Por.: *Boke om Skansen*, op. cit., passim.

⁶⁴ Sune Zachrisson, *Den kultiverade naturen*, „Fataburen 1987”, Uddevalla 1988, s. 9–16, oraz Mats O. Janson, *Trädgårdar på Skansen*, *ibidem*, s. 17–51.

⁶⁵ A. Hazelius, *Ur Nordiska museets historia*, „Meddelanden... 1898”, op. cit., s. 271–400. (Dzieło to doszło do moich rąk wiele lat po opracowaniu *Muzeów na wolnym powietrzu w Europie*, stąd nie ma go w zamieszczonej tam bibliografii).

⁶⁶ *Ibidem*, s. 282–292. Por. też B. Stoklund, *Idén...*, op. cit.

⁶⁷ G. Berg, *Karlin...*, op. cit., s. 16.

⁶⁸ M. Hofmann, *Zur Geschichte des Norsk Folkemuseum*, in: *Tagungsbericht Oslo Report of the Conference 1980*, Oslo 1982, s. 97.

w latach osiemdziesiątych XIX wieku znano w określonych kręgach⁶⁹. Później przyjęto ją powszechnie w Europie.

Na zakończenie należałoby przytoczyć jeszcze jedno krytyczne zdanie Autora, a mianowicie: „Ten krótki przegląd informacji o A. Hazeliusie i jego działalności zaczerpnięty z polskiej literatury etnograficznej i muzealnej, wskazuje, jak często, pisząc o nim, popełniano błędy” i dalej, że „postać Hazeliusa wymaga w Polsce nowego przedstawienia” (s. 66).

Jak widać z całego mojego tekstu, nie z wszystkimi wnioskami Autora mogłem się zgodzić albo traktowałem je polemicznie. W miarę pogłębiania badań inaczej postrzega się przedmiot dociekań, często ostrożniej formułuje się własne zdanie, co jest prawem każdego badacza. Ale tym razem stwierdzam, że ostatnie zacytowane słowa, stanowiące kwintesencję dywagacji Autora, w całej rozciągłości nie odpowiadają prawdzie. Dotąd nikt w Polsce nie opracowywał biografii Hazeliusa, bowiem — jak sędzę — nikt nie czuł się na siłach, nie mówiąc o braku dostępu do źródeł i poważnej literatury na temat osoby twórcy Skansenu. Niewątpliwie bariera językowa stanowiła istotną przeszkodę. Można więc dopiero od Autora oczekiwać pierwszej poważnej redakcji takiej pracy. Jeśli oparta zostanie na rzeczywistych badaniach archiwalnych i międzynarodowej literaturze — przyniesie pożądane efekty. Stąd też omówiony artykuł Autora, jak i obecne uwagi, potraktujmy jako pierwsze głosy w dyskusji, które mogą być pomocne w opracowaniu poważnej monografii.

Pozostaje jednak problem rzeczywistego poznania polskiej literatury fachowej, a nie czerpania wiedzy z ośmiu przypadkowo dobranych opracowań, nie w pełni zresztą wykorzystanych przez Autora.

A o wytykanych wzajemnych błędach lepiej nie wspominać.

BIBLIOGRAFIA

- Andersson I.
1967 *Dzieje Szwecji*, przełożył S. Piekarczyk, Warszawa, ss. 361.
- Andersson R.
1978 *Hembygdsgårdar Dalarna*, Falun, ss. 206.
1986 *Freilichtmuseen in Dalarna (Schweden)*, „Acta Scansenologica”, t. 4, Sanok, ss. 65–99.
- Arnö-Berg I., Biörnstad A. [red.]
1980 *Skansens hus och gårdar*, Nordiska museet Skansen, Jönköping, ss. 944.
- Bäckström A.
1942 „Låt dina portar up” *Glimtar av Skansen under Födelseåret*, „Fataburen” Nordiska museets och Skansens „Årsbok 1942, Stockholm”, ss. 109–128.

⁶⁹ B. Stoklund, *Idén...*, op. cit.

- Bengtsson B.
1967 *Ursprung und Idee des europäischen Freilichtmuseums*, „Berichte aus dem Schleswig-Holsteinischen Freilichtmuseums”, Neumünster, Heft 3-4, s. 3-14.
- Berg G.
1933 *Artur Hazelius. Mannen och hans verk*, Stockholm.
- Berg G.
1986 *Karlin und Hazelius*, „Acta Scansenologica”, Sanok, t. 4, ss. 9-23.
- Berg J.
1980 *Dräktdockor — Hazelius och andras*, „Fataburen”, Uddevalla, ss. 9-37.
- Baehrendtz N. I. ed.
1980 *Boken om Skansen*, Stockholm, ss. 256.
- Biörnstad A.
1991 *Skansen Stockholm Sweden*, [Informator] Boras, ss. 24.
- Boëthius G.
Vägledning för besökande i Zorns Gammelgård på skeriol, [Informator] bmd., ss. 23.
- Bringéus N.-A.
1972 *Artur Hazelius och Nordiska museet*, „Fataburen”, Uddevalla, ss. 7-32.
- Bujak J.
1975 *Muzealnictwo etnograficzne w Polsce (do roku 1939)*, „Zeszyty Naukowe UJ”, Prace Etnograficzne, zeszyt 8, ss. 160.
- Böök F.
1923 *Artur Hazelius. En levnadsteckning*, Stockholm.
- Ciołek G.
1938 *Skandynawskie muzea pod otwartym niebem (Finlandia, Szwecja, Norwegia, Dania)*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, nr 1, ss. 44-56.
- Czajkowski J.
1984 *Muzea na wolnym powietrzu w Europie*, Rzeszów-Sanok, ss. 432.
1985 *Die Skansenmuseen in den slawischen ländern*, „Ethnologia Slavica”, Bratislava, t. 17, ss. 97-117.
1995 *Z historii muzealnictwa skansenowskiego w Europie*, „Lud”, t. 78, ss. 81-95.
- Czechowiczowa N.
1957 *Z dziejów skansenu w Polsce*, „Muzealnictwo” nr 6, ss. 10-28.
- Drzewiecka-Banaszek A.
1979 *Etnologia w Szwecji. Zarys rozwoju i współczesna organizacja*, „Lud”, t. 63, ss. 57-90.
- Edenheim R. (red.)
1991 *Skansen*, Halmstad, ss. 66.
- Flasiński M.
1924 *Muzeum Północne i Skansen w Sztokholmie*, „Młoda Polska”, nr 24, 1924, ss. 3-4.
- Gólski A.
1972 *Zarys historyczny powstania muzeów skansenowskich w Europie i ich klasyfikacja*, w: *Muzea skansenowskie w Polsce*, Poznań, ss. 7-37.
- Hazelius A.
1900 *Nordiska museets historia*, „Meddelanden från Nordiska museet 1898”, wyd. Artur Hazelius, Stockholm, ss. 271-400.
- Hegard T.
1984 *Romantik og fortidsvern. Historien om de første friluftsmuseene i Norge*, Universitetsforlaget AS, ss. 280.

- Hofman M.
1980 *Zur Geschichte des Norsk Folkemuseum*, in: *Tagungsbericht Oslo Report of the Conference 1980*, Verband europäischer Freilichtmuseen, Oslo, ss. 102.
- Janson M.
1986 *Hus för fjä, „Fataburen”*, Uddevalla, ss. 175–190.
- Janson M. O.
1987 *Trädgårdar på Skansen, „Fataburen”*, Uddevalla 1988, ss. 17–51.
- Kopczyński W.
2003 *Artur Immanuel Hazelius (1833–1901) — twórca Nordiska museet i Skansenu w Sztokholmie. Kształtowanie podstaw instytucjonalnych w muzealnictwie etnograficznym w Szwecji w drugiej połowie XIX wieku*, „Lud”, t. 87, s. 63–82.
- Michelsen P.
1973 *Frilandsmuseet. The Danish Museum Village at Sorgenfri*, The National Museum of Denmark, Copenhagen, ss. 238.
- Morelowski M.,
1927 *Kraków i „Skansen”*, „Czas”, nr 136 i 137 z dn. 17 i 19 VI 1927.
- Muzealnictwo
1947 *Muzealnictwo*, red. S. Komornicki i T. Dobrowolski, Kraków.
- Muzea
1972 *Muzea skansenowskie w Polsce*, Biblioteka Muzeum Rolnictwa w Szreniawie, Poznań, ss. 309.
- Muzea
1979 *Muzea skansenowskie w Polsce*, red. F. Midura, Biblioteka Muzeum Narodowego w Szreniawie, Poznań, ss. 270.
- Open–Air
1981 *Open–Air Museums in Poland*, red. J. Czajkowski. Biblioteka Muzeum Narodowego w Szreniawie i Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku, Poznań, ss. 313.
- Petrażycka–Tomicka J.
1913 *Szkice skandynawskie*, Lwów.
- Pokropek M.
1976 *Budownictwo ludowe w Polsce*, Warszawa.
- Rasmussen H.
1986 *Przyczynek do historii nordyckich muzeów etnograficznych i na otwartym powietrzu*, „Acta Scansenologica”, Sanok, t. 4, ss. 29–41.
- Rehnberg M.
1973 *The Mora farm*, Mats Janson (ed.), Stockholm, ss. 24.
- Sawicka St.
1939 *Skansen — Szwecja w miniaturze*, „Arkady”, R.V, nr 1, s. 31–41.
- Seweryn T.
1927 *Wzorowe osiedla muzealne*, „Kuryer Literacko–Naukowy”, nr 29, z dn. 18 VII.
- Spiss A.
1986 *Muzea etnograficzne na wolnym powietrzu w Europie*, Ośrodek Dokumentacji Zabytków. Biblioteka Muzealnictwa i Ochrony Zabytków. Seria C, *Studia i Materiały* — t. II, ss. 162 + 80 ilustr.
- Stoklund B.
2001 *Idén om ett friluftsmuseum*, in: „Kulturen 2001”, Lund, ss. 10–27.
- Treter B.
1947 *Muzea pod otwartym niebem*, w: *Muzealnictwo*, red. S. Komornicki i T. Dobrowolski, Kraków, ss. 195–203.

Wetterberg O.

1991 *Samfundet utvecklar byggnadskulturen*, „Bygd och Natur”.

Zawistowicz-Adamska K.

1959 *Park Etnograficzny — muzeum pod otwartym niebem*, „Łódzkie Studia Etnograficzne”, t. I, s. 7–19.

Zaręba A.

1954 *Uwagi o muzeach skandynawskich*, „Lud”, t. 41, cz. 2, s. 1134–1163.

Zippelius A.

1973 *Handbuch der europäischen Freilichtmuseen*, Verband europäischen Freilichtmuseen. Führer und Schriften des Rheinischen Freilichtmuseums und Landesmuseum für Volkskunde in Kommern Nr. 7, ss. 327.

1987 *Zur frühen Geschichte der Freilichtmuseen in der Schweiz und Österreich*, „Freudenkreis Blätter” nr 25, ss. 9–29.

Sprostowanie

W artykule J. Czajkowskiego „Dach z koszyczkiem w dawnym polskim budownictwie” („Lud” t. 87, 2003, s. 153 i 154) wystąpił błędny zapis: „koźbok” zamiast „koźbok”.
Przepraszamy.